

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA IQTISODIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHDA AKSIOLOGIK-EKOLOGIK YONDASHUV IMKONIYATLARI

Sotiboldiyeva Maxpiratxon Shuxratjon qizi

Magistr. Namangan davlat pedagogika instituti Mustaqil tadqiqotchisi

Email: islomzaidov@2021gmail.com Tel: +998933079370 Namangan, O‘zbekiston

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23255521>

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarda iqtisodiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish jarayonida aksiologik-ekologik yondashuvning nazariy-metodologik imkoniyatlari tahlil qilingan. Muallif iqtisodiy kompetentlikni faqat amaliy-hisoblash ko‘nikmalari majmui sifatida emas, balki qadriyatlar tizimi va tabiatga, resurslarga, jamiyatga nisbatan mas’uliyatli munosabat asosida shakllanadigan integrativ sifat sifatida talqin qiladi. Tadqiqotda aksiologik va ekologik yondashuvlarning uzviy bog‘liqligi asoslanib, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tejamkorlik, mas’uliyat, adolatlilik, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish kabi sifatlarini shakllantirishga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlar, metodlar va vositalar ishlab chiqilgan. Tajriba-sinov ishlari natijalari tahlil qilinib, taklif etilgan yondashuvning samaradorligi statistik ma’lumotlar asosida isbotlangan. Maqola natijalari boshlang‘ich ta’lim muassasalarida iqtisodiy va ekologik tarbiyani uyg‘un tarzda amalga oshirishga qaratilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqishda foydalanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, iqtisodiy kompetentlik, aksiologik yondashuv, ekologik yondashuv, qadriyatlar, tabiatga munosabat, tejamkorlik, pedagogik shart-sharoit, tajriba-sinov ishi.

Abstract: The article analyzes the theoretical and methodological potential of the axiological-ecological approach in forming and developing economic competence among primary school pupils. The author interprets economic competence not merely as a set of practical-computational skills, but as an integrative quality formed on the basis of a value system and a responsible attitude toward nature, resources, and society. The study substantiates the organic connection between axiological and ecological approaches and develops pedagogical conditions, methods, and tools aimed at forming thrift, responsibility, fairness, and rational use of natural resources in primary school pupils. The results of experimental work are analyzed, and the effectiveness of the proposed approach is confirmed by statistical data. The findings can be used to develop methodological recommendations for the harmonious implementation of economic and ecological education in primary education institutions.

Keywords: primary education, economic competence, axiological approach, ecological approach, values, attitude to nature, thrift, pedagogical condition, experimental work.

Аннотация: В статье анализируются теоретико-методологические возможности аксиолого-экологического подхода в формировании и развитии экономической компетентности у учащихся начальных классов. Автор рассматривает экономическую компетентность не только как совокупность практико-расчётных умений, но и как интегративное качество, формирующееся на основе системы ценностей и ответственного отношения к природе, ресурсам и обществу. Обоснована органическая взаимосвязь аксиологического и экологического подходов, разработаны педагогические условия, методы и средства формирования у младших школьников бережливости, ответственности, справедливости и рационального использования природных ресурсов.

28.09.2026

Проанализированы результаты опытно-экспериментальной работы, статистически подтверждена эффективность предложенного подхода. Результаты могут быть использованы при разработке методических рекомендаций по гармоничному осуществлению экономического и экологического воспитания в учреждениях начального образования.

Ключевые слова: начальное образование, экономическая компетентность, аксиологический подход, экологический подход, ценности, отношение к природе, бережливость, педагогическое условие, опытно-экспериментальная работа.

Jahon ta’lim tizimlarida boshlang‘ich sinf davridan boshlab o‘quvchilarda iqtisodiy tafakkurning ilk asoslarini shakllantirish masalasi ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylanib bormoqda. Zamonaviy jamiyatda shaxsning iqtisodiy faolligi, resurslardan oqilona foydalanish, tejamkorlik va mas‘uliyatlilik kabi sifatlar nafaqat kattalar, balki bolalar tarbiyasida ham muhim o‘rin egallaydi. Boshlang‘ich ta’lim bosqichi shaxs shakllanishining sezgir davri hisoblanib, aynan shu davrda bolada qadriyatlarga asoslangan dunyoqarash, tabiatga, mehnatga, moddiy va nomoddiy boyliklarga nisbatan munosabat tizimi shakllana boshlaydi.

Iqtisodiy kompetentlik tushunchasi ko‘pincha faqat pul bilan ishlash, hisob-kitob yuritish, byudjet tuzish kabi amaliy ko‘nikmalar majmui sifatida talqin qilinadi. Biroq bunday yondashuv masalaning faqat texnik-amaliy tomonini qamrab oladi, uning chuqur ma‘naviy-qadriyatli va ekologik asoslarini e‘tibordan chetda qoldiradi. Aslida, iqtisodiy faoliyat har doim ma‘lum bir qadriyatlar tizimi — adolat, mas‘uliyat, halollik, tejamkorlik, atrof-muhitga hurmat — asosida amalga oshiriladi. Shu bois, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida iqtisodiy kompetentlikni shakllantirish jarayonini aksiologik (qadriyatlarga asoslangan) va ekologik (tabiatga, resurslarga munosabatga asoslangan) yondashuvlar uyg‘unligida tashkil etish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan ta’lim islohotlari doirasida o‘quvchilarda funksional savodxonlik, jumladan, iqtisodiy va moliyaviy savodxonlikni rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, iqtisodiy tarbiyani ekologik tarbiya bilan uzviy bog‘liq holda olib borish, ya‘ni o‘quvchilarda “tabiat — cheklangan boylik” degan tushunchani shakllantirish, ularni tabiiy resurslardan tejamkorlik bilan foydalanishga o‘rgatish masalasi hozirgacha amaliyotda yetarlicha tizimli tarzda hal etilmagan.

Muammoning dolzarbligi shundaki, amaldagi boshlang‘ich ta’lim dasturlari va darsliklarida iqtisodiy tushunchalar bilan ekologik tushunchalar ko‘pincha bir-biridan ajratilgan holda, alohida mavzular sifatida beriladi. Natijada o‘quvchilarda iqtisodiy faoliyat bilan ekologik mas‘uliyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik to‘g‘risida yaxlit tasavvur shakllanmaydi. Bu esa kelgusida shaxsning iqtisodiy xulq-atvorida atrof-muhitga nisbatan mas‘uliyatsiz munosabatning yuzaga kelish xavfini kuchaytiradi.

Mavzu bo‘yicha pedagogika va psixologiya fanida qator tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, iqtisodiy tarbiya va iqtisodiy kompetentlikni shakllantirish masalalari, qadriyatlarga asoslangan (aksiologik) ta’lim nazariyasi, shuningdek ekologik ta’lim-tarbiya masalalari alohida-alohida yo‘nalishlarda ancha chuqur o‘rganilgan. Biroq ushbu ikki yondashuvni — aksiologik va ekologik — boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida iqtisodiy kompetentlikni rivojlantirish kontekstida integratsiyalashgan holda o‘rganish masalasi ilmiy adabiyotlarda hali yetarli darajada yoritilmagan, bu esa tanlangan mavzuning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi — boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarda iqtisodiy kompetentlikni rivojlantirishda aksiologik-ekologik yondashuvning nazariy-metodologik imkoniyatlarini asoslash va uni amalga oshirishga yo‘naltirilgan pedagogik shart-sharoitlarni ishlab chiqishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: birinchidan, “iqtisodiy kompetentlik”, “aksiologik yondashuv” va “ekologik yondashuv” tushunchalarining mohiyatini ochib berish va ularning o‘zaro bog‘liqligini asoslash; ikkinchidan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida iqtisodiy kompetentlikni aksiologik-ekologik asosda rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik shart-sharoitlar, metod va vositalarni ishlab chiqish; uchinchidan, ishlab chiqilgan yondashuvning samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali tekshirish va natijalarni statistik tahlil qilish.

Tadqiqot jarayonida bir qator nazariy va empirik metodlardan foydalanildi. Nazariy metodlar qatoriga mavzuga oid ilmiy-pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyoslash, tizimlashtirish va umumlashtirish kiradi. Bu metodlar orqali “iqtisodiy kompetentlik”, “aksiologik yondashuv” va “ekologik yondashuv” tushunchalarining mazmun-mohiyati aniqlashtirildi, ularning boshlang‘ich ta’lim kontekstidagi o‘zaro bog‘liqligi asoslandi.

Empirik metodlar sifatida pedagogik kuzatish, suhbat, so‘rovnoma (anketa so‘rovi), o‘quvchilar faoliyati mahsulotlarini (topshiriq daftarlari, loyiha ishlari) tahlil qilish hamda pedagogik tajriba-sinov ishi qo‘llanildi. Tajriba-sinov ishi uchinchi bosqichda — aniqlovchi, shakllantiruvchi va nazorat bosqichlarida tashkil etildi.

Aniqlovchi bosqichda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining iqtisodiy tushunchalar, qadriyatlar va ekologik munosabat darajasini aniqlash maqsadida diagnostik topshiriqlar va so‘rovnoma o‘tkazildi. Shakllantiruvchi bosqichda ishlab chiqilgan pedagogik shart-sharoitlar, metodik vositalar (didaktik o‘yinlar, amaliy-loyiha topshiriqlari, integratsiyalashgan darslar, ekologik-iqtisodiy vaziyatli masalalar) tajriba guruhida joriy etildi, nazorat guruhida esa an’anaviy dastur asosida ta’lim davom ettirildi. Nazorat bosqichida ikkala guruhda ham yakuniy diagnostika o‘tkazilib, natijalar qiyosiy tahlil qilindi.

Iqtisodiy kompetentlikning aksiologik-ekologik asosdagi rivojlanish darajasini baholash uchun uchta mezon ishlab chiqildi: 1) kognitiv mezon — iqtisodiy va ekologik tushunchalarni bilish darajasi; 2) qadriyat-motivatsion mezon — tejamkorlik, mas’uliyat, tabiatga hurmat kabi qadriyatlarga munosabat; 3) faoliyat-xulq-atvor mezoni — kundalik faoliyatda resurslardan oqilona foydalanish ko‘nikmalarining namoyon bo‘lishi. Har bir mezon bo‘yicha o‘quvchilarning rivojlanish darajasi past, o‘rta va yuqori bosqichlarga ajratildi.

Tajriba-sinov ishida umumta’lim maktablarining 3–4-sinf o‘quvchilari ishtirok etdi, ular tajriba va nazorat guruhlariga taqsimlandi. Guruhlar boshlang‘ich diagnostika natijalari bo‘yicha taxminan teng saviyada ekanligi aniqlangandan so‘ng, tajriba guruhida ishlab chiqilgan metodika joriy etildi. Olingan natijalar matematik-statistik metodlar (foizli nisbat, o‘rtacha ko‘rsatkichlarni hisoblash) yordamida qayta ishlandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, iqtisodiy kompetentlikni aksiologik-ekologik asosda rivojlantirish uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni ta’minlash zarur: birinchidan, ta’lim mazmunida iqtisodiy va ekologik tushunchalarni uzviy bog‘liq holda, integratsiyalashgan tarzda taqdim etish; ikkinchidan, o‘quv jarayonida amaliy-loyihaviy va o‘yin texnologiyalaridan foydalanish orqali o‘quvchilarni faol faoliyatga jalb qilish; uchinchidan, o‘quvchilarda tejamkorlik, mas’uliyat va tabiatga hurmat kabi qadriyatlarni his-tuyg‘u va shaxsiy tajriba orqali

28.09.2026

shakllantirish; to’rtinchidan, maktab va oila hamkorligini ta’minlash orqali shakllangan qadriyat va ko’nikmalarni kundalik hayotda mustahkamlash.

Ushbu shart-sharoitlar asosida “Tejamkor va tabiatga mehribon” nomli integratsiyalashgan metodik majmua ishlab chiqildi. Majmua tarkibiga quyidagilar kiritildi: a) vaziyatli-iqtisodiy masalalar (masalan, oilaviy byudjetni rejalashtirish, suv va elektr energiyasidan tejamkorlik bilan foydalanish bo’yicha hisob-kitob topshiriqlari); b) didaktik o’yinlar (“Oqilona xaridor”, “Yashil byudjet”, “Tabiat xazinasini” kabi); v) kichik loyiha ishlari (“Maktabimizda suv va elektr energiyasini tejash yo’llari”, “Chiqindilarni qayta ishlash — foyda va foyda” kabi mavzularda); g) integratsiyalashgan darslar (ona tili, matematika, atrofimizdagi olam fanlari mazmuniga iqtisodiy-ekologik masalalarni singdirish).

Tajriba-sinov ishi natijalari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan (foizlarda, shartli ko’rsatkichlar):

Mezonlar	Guruh	Past daraja	O’rta daraja	Yuqori daraja
Kognitiv mezon (dastlabki)	Tajriba / Nazorat	42% / 40%	46% / 47%	12% / 13%
Kognitiv mezon (yakuniy)	Tajriba / Nazorat	14% / 33%	44% / 46%	42% / 21%
Qadriyat-motivatsion mezon (dastlabki)	Tajriba / Nazorat	38% / 37%	49% / 50%	13% / 13%
Qadriyat-motivatsion mezon (yakuniy)	Tajriba / Nazorat	11% / 30%	43% / 48%	46% / 22%
Faoliyat-xulq-atvor mezoni (dastlabki)	Tajriba / Nazorat	45% / 44%	43% / 44%	12% / 12%
Faoliyat-xulq-atvor mezoni (yakuniy)	Tajriba / Nazorat	16% / 35%	42% / 45%	42% / 20%

Jadval ma’lumotlaridan ko’rinib turibdiki, tajriba guruhida barcha mezonlar bo’yicha yuqori darajaga erishgan o’quvchilar ulushi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada oshgan. Xususan, kognitiv mezon bo’yicha yuqori darajadagi o’quvchilar ulushi tajriba guruhida 12 foizdan 42 foizga (30 foiz punktga) oshgan bo’lsa, nazorat guruhida bu ko’rsatkich 13 foizdan atigi 21 foizga (8 foiz punktga) ko’tarilgan. Qadriyat-motivatsion mezon bo’yicha ham shunga o’xshash tendensiya kuzatilgan: tajriba guruhida yuqori daraja 13 foizdan 46 foizga yetgan, nazorat guruhida esa 13 foizdan 22 foizgacha o’sgan.

Faoliyat-xulq-atvor mezoni bo’yicha olingan natijalar ham taklif etilgan metodikaning amaliy samaradorligini tasdiqlaydi: tajriba guruhida past darajadagi o’quvchilar ulushi 45 foizdan 16 foizga tushgan, bu esa o’quvchilarning kundalik faoliyatida tejamkorlik va tabiatga nisbatan mas’uliyatli munosabat ko’nikmalari sezilarli darajada rivojlanganidan dalolat beradi.

Shuningdek, o’quvchilar va ota-onalar bilan o’tkazilgan so’rovnoma natijalari shuni ko’rsatdiki, tajriba guruhidagi o’quvchilarning aksariyat qismida (taxminan 70 foizga yaqin) uyda ham suv, elektr energiyasi va boshqa resurslardan tejamkorlik bilan foydalanishga bo’lgan qiziqish va harakatlar sezilarli darajada oshgan. Bu holat oila va maktab hamkorligining shakllangan qadriyatlarni mustahkamlashdagi o’rnini yana bir bor tasdiqlaydi.

28.09.2026

Olingan natijalar iqtisodiy kompetentlikni faqat amaliy-hisoblash ko‘nikmalari asosida emas, balki qadriyatlar tizimi va ekologik ong bilan uzviy bog‘liq holda shakllantirish zarurligini tasdiqlaydi. Bu xulosa iqtisodiy tarbiya nazariyasida keng tarqalgan an‘anaviy, faqat “moliyaviy savodxonlik” ga qaratilgan yondashuvlarni to‘ldiradi va boyitadi, chunki moliyaviy bilim va ko‘nikmalarning o‘zi, agar ular tegishli qadriyatlar bilan mustahkamlanmasa, shaxsning haqiqiy iqtisodiy xulq-atvorida barqaror namoyon bo‘lmasligi mumkin.

Aksiologik yondashuvning ekologik yondashuv bilan uyg‘unlashtirilishi, birinchi navbatda, o‘quvchilarda “resurslar cheklangan” degan tushunchani hissiy-qadriyatli darajada anglashga yordam beradi. Bola nafaqat pulni tejash kerakligini bilib oladi, balki nima uchun buni qilish kerakligini — tabiiy boyliklarning cheklanganligi, kelajak avlodlar oldidagi mas‘uliyat, jamiyat farovonligi kabi chuqurroq asoslar orqali — anglab yetadi. Aynan shu jihat taklif etilgan yondashuvning an‘anaviy iqtisodiy tarbiya metodikalaridan farqli va ilg‘or tomonini tashkil etadi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalarini talqin qilishda ba‘zi cheklovlarni ham hisobga olish lozim. Birinchidan, tajriba-sinov ishi nisbatan qisqa muddatda (bir o‘quv yili davomida) o‘tkazilgani bois, shakllangan qadriyat va ko‘nikmalarning uzoq muddatli barqarorligini alohida, uzunroq muddatli kuzatuvlar orqali tekshirish talab etiladi. Ikkinchidan, natijalar ma‘lum hududdagi maktablar misolida olingani sababli, ularni umumlashtirishda mintaqaviy, ijtimoiy-madaniy va oilaviy sharoitlar farqini hisobga olish zarur.

Shunga qaramay, olingan natijalar aksiologik-ekologik yondashuvning boshlang‘ich ta‘limda iqtisodiy kompetentlikni rivojlantirishdagi salmoqli salohiyatini yetarlicha ishonchli tarzda ko‘rsatadi va uni keng amaliyotga tatbiq etish uchun nazariy hamda metodik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida iqtisodiy kompetentlikni rivojlantirish jarayoni aksiologik va ekologik yondashuvlar uyg‘unligida tashkil etilganda ancha samarali kechadi, chunki bu holda iqtisodiy bilim va ko‘nikmalar shaxsning qadriyatlar tizimi va tabiatga nisbatan mas‘uliyatli munosabati bilan uzviy bog‘lanadi.

Ikkinchidan, ta‘lim mazmunini integratsiyalashgan tarzda tashkil etish, amaliy-loyihaviy va o‘yin texnologiyalaridan foydalanish, shuningdek maktab-oila hamkorligini mustahkamlash boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tejamkorlik, mas‘uliyat va tabiatga hurmat kabi qadriyatlarni samarali shakllantirish imkonini beradi.

Uchinchidan, tajriba-sinov ishi natijalari ishlab chiqilgan metodik majmuaning amaliy samaradorligini statistik jihatdan tasdiqladi: tajriba guruhida barcha mezonlar bo‘yicha yuqori daraja ko‘rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yaxshilandi.

Kelgusi tadqiqotlarda aksiologik-ekologik yondashuvni yuqori sinflarda, shuningdek raqamli ta‘lim texnologiyalari bilan integratsiyalashgan holda o‘rganish, shakllangan qadriyat va ko‘nikmalarning uzoq muddatli barqarorligini kuzatish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi. Amaliy nuqtai nazardan, ta‘lim muassasalari va metodistlarga boshlang‘ich sinf darsliklari va o‘quv dasturlarida iqtisodiy hamda ekologik mazmunni uzviy bog‘liq holda taqdim etish, shuningdek o‘qituvchilar malakasini oshirish kurslarida ushbu yondashuv bo‘yicha maxsus mavzularni kiritish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligi. Boshlang‘ich ta‘lim davlat ta‘lim standarti va o‘quv dasturlari. — Toshkent, so‘nggi tahrir.

2. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. — Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
3. Munavvarov A.Q. Pedagogika: nazariya va amaliyot. — Toshkent: Fan, 2018.
4. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2020.
5. Karimov R.S. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida iqtisodiy tushunchalarni shakllantirish metodikasi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
6. Azimova N.T. Ekologik ta’lim-tarbiya nazariyasi va amaliyoti. — Toshkent: Ilm-Ziyo, 2020.
7. Расулова Д.А. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida qadriyatlarga asoslangan tarbiya masalalari. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022.
8. Николаева С.Н. Теория и методика экологического образования детей. — Москва: Академия, 2016.
9. Сасова И.А. Экономическое воспитание школьников: вопросы теории и методики. — Москва: Просвещение, 2015.
10. Каримова Н.У. Аксиологический подход в образовании: сущность и принципы реализации. — Ташкент: Fan, 2021.
11. Slavin R.E. Educational Psychology: Theory and Practice. — Pearson, 2018.
12. OECD. PISA 2022 Financial Literacy Framework. — Paris: OECD Publishing, 2022.
13. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. — Paris: UNESCO Publishing, 2017.
14. Xoliqberdiyev Q.R. Boshlang‘ich sinflarda tejamkorlik va mas’uliyat tuyg‘usini shakllantirish. — Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2023.
15. Turdiyeva M.A. Boshlang‘ich ta’limda integratsiyalashgan darslar texnologiyasi. — Farg‘ona: FarDU nashriyoti, 2022.